

ODLIV STRUČNJAKA IZ JUGOSLAVIJE

Slavica KOMATINA *

Tokom istorijskog razvoja društva menjala se priroda ljudskih migracija, kao i njeni osnovni uzroci. Dok su na samim počecima razvoja ljudskog društva migracije bile prevashodno usmerene na pronalaženje idealnih klimatsko-geografskih uslova za život zajednice, tokom vremena taj razlog je prevaziđen. Zamenjuju ga dominirajući politički i ekonomski motivi. Među brojnim razlozima preseljavanja današnjih stanovnika naše planete, ističu se oni podstaknuti intelektualnim potrebama. To su intelektualne migracije ili "odliv mozgova" - pojava koja nije nova po svojoj prirodi, već po svojim razmerama.

Koristeći se odgovarajućim kriterijumima na osnovu iscrpne podele migracija (Breznik, 1988:248), odliv mozgova mogli bismo opisati na sledeći način: to su spoljne migracije, emigracije, kontinentalne i interkontinentalne, brojne - u velikom migracionom talasu koji, zbog ograničavajućih mera zemalja prijema, ne dostiže svoje pune razmere - dobrovoljne, planske, legalne, selektivne po obrazovanju, a što se uzroka tiče, oni nisu samo profesionalne prirode, već se u njihovoj pozadini nalaze brojni politički, ekonomski i kulturni razlozi.

Najsažetije, radi se o masovnim migracijama visokostručne radne snage, koja se iseljava iz nerazvijenih u razvijene zemlje, u potrazi za boljim uslovima života i rada. Ova pojava postaje izražena sredinom šezdesetih

* Student postdiplomskog kursa demografije, Ekonomski fakultet, Beograd.

godina, kada počinje masovno migriranje stručnjaka iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje, a taj proces vremenom intenzivira; obuhvata sve veći broj zemalja i u njemu učestvuje sve više ljudi.

Kod analiziranja ove pojave neophodno je uključiti oba nivoa - i individualni i društveni, da bi se kroz prizmu kompleksa društvenih okolnosti razumela i individualna motivacija i uzdigla na jedan opštiji nivo (na primer, u obliku tipologija).

Prema tome, za svestranu analizu ove pojave neophodno je ispitati društvene okolnosti koje vode do iseljavanja kao i one koje privlače (dakle, nezaobilazna je u izvesnom smislu teorija "pull" i "push" faktora); analizirati individualnu motivaciju, zatim utvrditi karakteristične razloge onih stručnjaka koji se iseljavaju u odnosu na one koji ostaju i, konačno, analizirati način i osobenosti prilagođavanja na novu sredinu (u kojoj meri se radi o adaptaciji, integraciji, ili asimilaciji u odnosu na naučni, odnosno socio-kulturni sistem) i eventualne specifičnosti u odnosu na način prilagođavanja ostalih migranata skromnijeg obrazovanja.

Pokušaj određenja sadržaja pojma "odliv mozgova" i neke metodološke napomene

Šta se, zapravo, podrazumeva pod "odlivom mozgova - egzodusom stručnjaka - intelektualnim migracijama"? Od pojmovnog određenja ove pojave zavisi sagledavanje njenog obima kao i sama struktura migranata. Međutim, statistike pojedinih imigracionih zemalja često veoma različito definišu ovaj pojam. Grečić (1992:102) zaključuje da u svetskoj literaturi nema opšteprihvaćene definicije migracija visokostručne radne snage. Neujednačena međunarodna terminologija otežava uporedne analize ovog fenomena i sagledavanje njegovih pravih razmera i karakteristika. čak i naši malobrojni autori koji se bave ovom temom ne podrazumevaju pod osnovnim pojmom iste kategorije radnika.

"Ovaj fenomen u našoj literaturi nazvan je egzodus mozгова kojim se označava u novije vreme, osobito od šezdesetih godina XX veka, migracija visokoobrazovane i stručne radne snage, pre svega, naučnika, inženjera i lekara, u razvijene zemlje, s namerom da se migranti trajno nastane u zemljama odredišta" (Grečić, 1992:104).

Inače, sam Vladimir Grečić, autor koji se najviše bavio ovom problematikom kod nas, u nekim radovima upotrebljava pojam - egzodus visokoobrazovanih i visokostručnih jugoslovenskih migranata. "...pod tim je obuhvaćeno ono što statistike najznačajnijih zemalja odredišta jugoslovenskih migranata (SAD, Kanada, Australija i neke druge) registruju kao *profesionalne, tehničke i srodne radnike*" (Grečić, 1992:104). Međutim, kao što i sam autor primećuje, ovo određenje je u velikoj meri neprecizno. Trebalo bi tačno odrediti koje kategorije radnika se podrazumevaju, jer je očigledno da se ovde ne radi samo o visokoobrazovanim licima.

Kod sprovedenih istraživanja 1979/80. i 1993/94. Grečić, (1995:229-231) međutim, sužava obim osnovnog pojma i razmere ove pojave sagledava ispitujući istraživače u naučnim ustanovama, naučno-istraživačkim institutima, kao i istraživačko-razvojnim jedinicama Republike Srbije, sa ciljem da se utvrdi broj, profesionalna struktura i stepen naučnog znanja istraživača koji su emigrirali. Dakle, predmet tog istraživanja je sam "krem" visokoobrazovanih emigranata, onih koji su se u našoj zemlji bavili naučno-istraživačkim radom. (Tu kategoriju kod nas je analizirala i Katarina Prpić (1989), pokušavajući da definiše osnovne motive spoljnih migracija naših naučnika i istraživača i sažme ih u dva osnovna tipa; kao i Branka Golub (1989) koja je analizirala socijalni profil istraživača-emigranata i njihovu preemigracijsku društvenu i profesionalnu poziciju, da bi opisala kakav je bio njihov položaj u socijalnom i sistemu nauke kod nas).

Iz analize Bolčića (1995), koji o procesu iseljavanja naših vrhunskih kadrova govori u smislu "snižavanja kvaliteta ljudskog kapitala", može se zaključiti da on pod tim podrazumeva sve visokoobrazovane stručnjake koji su napustili zemlju. Čini se da se ovakvim određenjem pojma najviše približavamo njegovom pravom sadržaju i da se na taj način mogućnosti za nesporazume smanjuju, a perspektive za eventualnu uporednu analizu

povećavaju. Unutar te kategorije mogu se posle proučavati pojedine potkategorije, posebno, naučno-istraživački kadar i tzv. "vrhunski naučnici".

Radi preciznijeg određenja, treba još samo reći da među visokorazvijenim zemljama postoji intenzivna naučna saradnja koja pretpostavlja povremene, privremene ili trajne migracije naučnika. Potrebe samog naučnog razvoja i sam karakter savremene nauke zahtevaju mobilnost kadrova i njihovu kontinuiranu, intenzivnu i blisku saradnju. Zbog ove uzajamnosti (ekvivalentna razmena i stručnjaka i dobiti koje iz tih razmena proističu), ova vrsta migracija naučnika, po mom mišljenju ne može se nazvati "odlivom mozgova".

Najveći problem u analizi posmatrane pojave je, u stvari, metodološke prirode, zbog nedostatka osnovnih izvora informacija. Nažalost, nama raspoloživi podaci o migraciji stručnjaka veoma su skromni, tako da se o razmerama ove pojave i eventualnoj strukturi migranata može govoriti samo na nivou različitih procena.

Proučavanje problematike spoljnih migracija (kako u SFRJ, tako i u SRJ) - a naročito migracije radne snage - oduvek se zasnivalo na procenama autoriteta, jer javnosti nikada nisu bili dostupni tačni podaci o broju i strukturi iseljenih, što iz različitih razloga političke prirode, što iz činjenice da naša statistika ovaj problem nikada nije adekvatno tretirala. Čak za posleratni period do 1953. godine nema nikakvih zvaničnih podataka o spoljnim migracijama. Kada je statistika počela da registruje iseljene i useljene, često se bilans zvaničnih podataka razlikovao od procena demografa. Na primer, Breznikova ocena broja iseljenika za period 1961-1971, izvedena na osnovu podataka o porastu stanovništva, prirodnom priraštaju i broju doseljenika iz inostranstva utvrđenih popisom, približno je tri puta viša od zvaničnih podataka dobijenih direktnom registracijom (Breznik, 1991:37).

Osnovni problem statističkog istraživanja migracija stanovništva kod nas ogleda se, pre svega, u nedostatku kontinuiranih podataka o obimu i tokovima migracija, već se fond informacija bazira isključivo na podacima popisa stanovništva. Međutim, tekuća migraciona statistika takođe je suočena sa metodološkim teškoćama, pa mnoge zemlje koje je

primenjuju ne uspevaju na adekvatan način da povežu metodološki i sadržajno oba podjednako važna događanja - iseljenje i useljenje (Breznik, 1988:293).

Definisanje pojedinih kategorija migranata, s obzirom na neizvesnost dužine njihovog boravka i njihovih namera da ostanu trajno ili da se vrate, poseban je problem.

Naša poslednja tri popisa (1971, 1981, 1991) sadrže pitanja vezana za spoljne migracije. Kategorija definisana kao "lica na privremenom radu u inostranstvu", kao i članovi njihovih porodica, prate se prema demografskim i ekonomskim obeležjima. Međutim, statističko registrovanje ovih lica vrši se "iz druge ruke", na osnovu izjava njihovih rođaka, odnosno članova domaćinstva koji žive u našoj zemlji. Takav način evidentiranja neizbežno dovodi do podataka sumnjivog kvaliteta, jer oni mogu biti, iz različitih razloga, proizvoljni i netačni. Na ovaj način, takođe, ostajemo bez informacija o kompletnim porodicama koje žive i "privremeno" rade u inostranstvu, kao i o onim licima koja su trajno iseljena. S druge strane, direktna registracija, koju vrše savezni organi, neobavezna je, pa su i podaci dobijeni na ovaj način nepouzdati.

Naravno, posebno je važan period posle poslednjeg popisa (1991) kada su burni političko-ekonomsko-kulturni procesi na našem tlu bili generator obimnog i intenzivnog iseljavanja.

Razmere, uzroci i perspektive odliva stručnjaka iz Jugoslavije

Podaci poslednja tri popisa stanovništva pružaju nam određene informacije o tzv. "licima na privremenom radu u inostranstvu".

Tabela 1
Lica na privremenom radu u inostranstvu prema školskoj spremi, po
popisima 1971, 1981. i 1991. godine

	Srbija			Centralna Srbija			Vojvodina			Kosovo i Metohija		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991
Ukupno	199487	229975	202850	114581	152932	162692	60545	48078	33957	24361	28965	6201
Bez škole i 1-3 razr. osn. škole	18411	17719	8454	9781	10174	6650	4425	4614	1379	4205	2931	425
4-7 razreda osn. škole	90573	83374	49197	56620	66175	41764	22577	9407	6326	11376	7792	1107
Osnovno obrazovanje	40706	73153	71437	20225	40538	57265	13390	17669	11581	7061	14946	2592
Srednje obrazovanje	41684	45022	50978	23044	28416	39533	17259	13543	10048	1381	3063	1397
KV i VKV i ost. str. kadar	32027	29578	15582	16871	18495	11523	14191	9807	3793	965	1276	266
Gimnazija	2331	3176	3342	1507	2007	2738	733	651	460	91	518	144
Srednje škole za struč. kadar	7326	11930	19714	4666	7794	15881	2335	2887	3362	325	1249	471
Srednje usmereno obrazov.	-	338	12340	-	120	9391	-	198	2433	-	20	516
Više i visoko obrazovanje	3672	6028	12587	2834	4719	10719	777	1105	1698	61	204	170
Nepoznato	4441	4679	10196	2047	2910	6761	2117	1740	2925	277	29	510
<i>Izvor:</i> SZS, Statistički bilten 1971. i RZS, 1983. i 1993.												

Tabela 2
**Lica na privremenom radu u inostranstvu prema školskoj spremi, po
 popisima 1971, 1981. i 1991. godine u %**

	Srbija			Centralna Srbija			Vojvodina			Kosovo i Metohija		
	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991	1971	1981	1991
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bez škole i 1-3 razr. osn. škole	9,2	7,7	4,2	8,5	6,6	4,1	7,3	9,6	4,1	17,3	10,1	6,9
4-7 razreda osn. škole	45,5	36,3	24,3	49,4	43,3	25,7	37,3	19,6	18,6	46,7	26,9	17,9
Osnovno obrazovanje	20,4	31,8	35,2	17,7	26,5	35,2	22,1	36,7	34,1	29,0	51,6	41,8
Srednje obrazovanje	21,0	19,6	25,1	20,1	18,6	24,3	28,5	28,2	29,6	5,7	10,6	22,5
Više i visoko obrazovanje	1,8	2,6	6,2	2,5	3,1	6,6	1,3	2,3	5,0	0,2	0,7	2,7
Nepoznato	2,2	2,0	8,2	1,8	1,9	4,1	3,5	3,6	8,6	1,1	0,1	8,2

Izvor: Isto kao za tabelu 1.

Prema poslednjem popisu stanovništva, u Republici Srbiji evidentirano je 202850 lica na privremenom radu u inostranstvu (tabela 1). Posmatrajući njihovu strukturu po školskoj spremi u procentima (tabela 2) primećujemo da se učešće lica sa nezavršenom osnovnom školom dvostruko smanjuje (sa 54,7% 1971. na 28,5% 1991), a da se povećava učešće osoba sa osnovnom (sa 20,4% 1971. na 35,2% 1991), srednjom (sa 21,0% 1971. na 25,1% 1991) i višom i visokom školom (sa 1,8% 1971. na 6,2% 1991).

Podaci o povratnicima iz inostranstva pokazuju da se u desetogodišnjem periodu između poslednja dva popisa njihova struktura prema obrazovanju promenila na sličan način kao i kod kategorije "lica na privremenom radu u inostranstvu". Naime, i ovde se relativno učešće osoba sa nižim obrazovanjem (sve do osnovne škole) smanjuje, a povećava se učešće srednje, više i visokoobrazovanih povratnika.

Tabela 3
Povratnici iz inostranstva prema školskoj spremi, po popisima 1981. i 1991. godine

	Srbija		Centralna Srbija		Vojvodina		Kosovo i Metohija	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991	1981	1991
Ukupno	69092	64196	54329	43136	9472	19707	5291	1353
Bez školske spremlje 1-3 razreda	3043	2756	2282	1914	326	742	435	100
osnovne škole 4 razreda	1634	1624	1279	1013	231	562	124	49
osnovne škole 5-7 razreda	19094	13190	17036	9979	1129	2943	929	268
osnovne škole Osnovna škola	4780	4182	3614	1853	850	2271	316	58
Srednja škola	18999	17172	13448	11018	3037	5684	2514	470
Viša i visoka škola	19011	20193	14552	13243	3568	6624	891	326
Nepoznato	2212	4814	1867	3964	266	797	79	53
	319	265	251	152	65	84	3	29

Izvor: RZS, 1983. i 1993.

Tendencija porasta udela obrazovnijih kategorija među povratnicima iz inostranstva jednostavno se može objasniti time da je poslednjih decenija "poboljšana" obrazovna struktura ljudi koji odlaze u inostranstvo kao odgovor na veću potražnju privreda razvijenih zemalja za obrazovnijim kadrovima, pa se to reflektuje i na strukturu povratnika. Međutim, s obzirom na te poznate trendove, obrazovna struktura lica na privremenom radu morala bi biti povoljnija no što to pokazuju statistički podaci poslednja dva popisa. Nelogično je, takođe, da je iste godine (1991) značajnije porastao procenat visokoobrazovanih i među licima na privremenom radu u inostranstvu i među povratnicima.

Nedostaci statističke evidencije ogledaju se i u neobičnoj činjenici da je u poslednja dva popisa slična obrazovna struktura lica na privremenom

radu u inostranstvu i doseljenih lica, odnosno da je čak više relativno učešće osoba sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem među povratnicima iz inostranstva, nego među licima na privremenom radu. Poznato je, međutim, da se obrazovanije osobe ne samo više traže, već i bolje prilagođavaju, pa samim tim i ređe vraćaju, od manje obrazovanih.

Tabela 4
Povratnici iz inostranstva prema školskoj spremi,
po popisima 1981. i 1991, u %

	Srbija		Centralna Srbija		Vojvodina		Kosovo i Metohija	
	1981	1991	1981	1991	1981	1991	1981	1991
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bez školske spreme	4,4	4,3	4,2	4,4	3,5	3,8	8,2	7,4
1-3 razreda osnovne škole	2,4	2,5	2,3	2,3	2,4	2,9	2,3	3,6
4 razreda osnovne škole	27,6	20,6	31,4	23,1	11,9	14,9	17,6	19,8
5-7 razreda osnovne škole	6,9	6,5	6,7	4,3	8,9	11,5	6,0	4,3
Osnovna škola	27,5	26,7	24,7	25,6	32,1	28,9	47,6	34,8
Srednja škola	27,5	31,5	26,8	30,7	37,7	33,6	16,7	24,1
Viša i visoka škola	3,2	7,5	3,4	9,2	2,8	4,0	1,5	3,9
Nepoznato	0,5	0,4	0,5	0,4	0,7	0,4	0,1	2,1

Izvor: Isto kao za tabelu 3.

Prema statistikama imigracionih zemalja (Grečić, 1995:228-229), pre početka poslednjeg (građanskog) rata, sa teritorije SR Jugoslavije svake godine samo u prekookeanske zemlje je odlazilo oko 250 visokih stručnjaka tehničke struke. Sam Vladimir Grečić (1995:229) procenjuje da je za poslednjih četvrt veka preko 30000 visokoobrazovanih stručnjaka napustilo Srbiju i Crnu Goru, a više od njih 50 se, prema preciznim

objektivnim kriterijumima, mogu uvrstiti u vrhunske stručnjake. (Popisni podatak, poređenja radi, za Republiku Srbiju 1991. iznosi ukupno 12587 više i visokoobrazovanih lica na privremenom radu u inostranstvu).

Govoreći o iseljavanju naših stručnjaka, Bolčić (1995:94-98) ističe da je taj proces postao naročito intenzivan početkom devedesetih kada dolazi i do značajnih promena u obrazovnoj strukturi emigranata. U nameri da osvetli razmere i karakteristike ove pojave, a na osnovu analize podataka dobijenih anketnim istraživanjem, kao i postojeće statističke evidencije, autor iznosi procene o "stopama emigracije", odnosno o broju emigranata u periodu od 1990. do 1994. godine - da je u navedenom periodu verovatno emigriralo 320000 iseljenih ljudi svih profila, među njima oko 220000 je bilo onih sa srednjim, višim ili visokim obrazovanjem, odnosno oko 30000 osoba sa visokim obrazovanjem (računajući njihovu "stopu emigracije" od oko 14%).

Istraživanja Instituta za međunarodnu politiku i privredu u Beogradu (rukovodilac Vladimir Grečić, 1994:137-139), pružaju informacije o emigraciji naših naučnika i stručnjaka koji su u proteklom petnaestogodišnjem periodu napustili naše univerzitete, istraživačke institute i istraživačko-razvojne jedinice radnih organizacija. Prema rezultatima ovih istraživanja, iz navedenih ustanova je u navedenom periodu otišlo oko 1060 istraživača, uz ogradu da je na upitnike odgovorilo 3/4 ispitanih institucija (1993. čak samo 38%). Stoga Grečić procenjuje da bi broj istraživača mogao da bude 1400. Ističe se da se radi o istraživačima u najboljem stvaralačkom dobu i najvišeg obrazovnog stepena (naime, od 1060 registrovanih istraživača-emigranata, ima 251 doktora nauka, 215 magistara i 594 diplomirana stručnjaka). Najčešće odlaze stručnjaci iz sledećih naučnih oblasti: elektronike, fizike, matematike, hemije i medicine. O intenziviranju odliva naučnika govori i podatak da je samo u toku četiri godine (1990-1993) u inostranstvo otišlo 67% od ukupnog broja registrovanih koji su napustili pomenute institucije u petnaestogodišnjem periodu.

Grečić (1995) ističe univerzalni karakter pojave odliva stručnjaka, jer je prisutna u svim zemljama, ali je naročito izražena u siromašnijim i bivšim socijalističkim. Autor smatra da su osnovni uzroci ove pojave ekonomske prirode, da u njenoj determinističkoj osnovi push faktori igraju značajniju

ulogu od pull faktora i da ima tendenciju rasta. Na obim emigranata utiču i ograničavajuće okolnosti, odnosno imigracione politike zemalja prijema.

Nedavno sprovedeno istraživanje o emigracionim namerama naših naučnika i stručnjaka zaposlenih u naučno-istraživačkim institucijama (Grečić, 1996:37-41) pruža veoma obeshrabrujuće rezultate. Naime, 76,6% ispitanika razmišlja o odlasku u inostranstvo (29% često i 47,6% ponekad), a čak 27,3% su već preduzeli neke konkretne korake. Učestalost namera o dužini eventualnog budućeg boravka, odnosno relativna trajnost iseljavanja, zapravo nam govore veoma malo o tome kako će se ta "iseljavanja" završiti (samo 13,1% odgovara da odlazi zauvek, dok bi ostali išli na usavršavanje, radi sticanja naučnog zvanja ili dok ne reše neke materijalne i stambene probleme). Iz literature nam je poznato da većina emigranata odlazi s namerom da samo privremeno ostane u inostranstvu, takođe da većina emigranata svoje socio-psihološke probleme nastale iseljavanjem rešava strategijom "dvostruke privremenosti" i, konačno, veliki broj zapravo se nikada ne vraća (Morokvašić, 1991. i Marjanović, 1995).

Analizirajući emigracione namere potencijalnih iseljenika, i Bolčić (1995:98-102) zaključuje da se može računati sa "nastavkom iseljavanja visokoobrazovanih kadrova iz Srbije" i pri tom ističe da najviše potencijalnih emigranata ima među mladim, visokoobrazovanim i urbanim stanovnicima Srbije. Govoreći o teškim životnim prilikama poslednjih godina kod nas, Bolčić ukazuje na veliki značaj "nenormalnih životnih prilika" koje su potisnule "intelektualne potrebe" (težnje za stručnim usavršavanjem i profesionalnim napretkom), što je, inače, najčešći razlog "odliva mozgova".

Upoređujući navedena istraživanja (Grečić, Bolčić) sa istraživanjem sprovedenim krajem osamdesetih godina (Prpić, 1989), možemo da konstatujemo da je došlo do značajnih promena u samoj determinističkoj osnovi emigriranja naučnika iz naše zemlje. Dok su ranije među osnovnim ciljevima migriranja naših intelektualaca značajno mesto zauzimale potrebe za naučnim samopotvrđivanjem i podsticajnijim uslovima naučnog stvaralaštva, posleratna istraživanja pokazuju svu težinu i dominaciju ekonomskih motiva.

Upoređujući intelektualne sa ostalim migrantima, Prpić (1989:11) primećuje: "Unatoč društvenim razlikama znanstvenika-ispitanika te konceptualnom siromaštvu i očitom empirizmu istraživanja motiva odliva mozгова, neki su motivi - a to vredi prvenstveno za vrlo široku skupinu naučno-profesionalnih - isuviše često značajni pokretači znanstvenika-migranata iz raznih dijelova svijeta, da bi ta čestina mogla biti slučajna. Dapače, njihovi su motivi međusobno slični, pa možda i skladniji socijalno-psihološkom profilu znanstvenika kakav pružaju psihologijsko-sociološke spoznaje nego motivacijskim obrascima ukupne migrantske populacije, za koju vrijedi ono "općepoznato" - prevlađivanje ekonomskog poticaja na emigraciju."

Ovaj gubitak "specifičnog razloga" koji je odvajao naučnike i istraživače od ostalih migranata zapravo je odličan pokazatelj težine naših životnih prilika.

Tabela 5
Zaposlenost (društveni i privatni sektor) nezaposlenost i stopa nezaposlenosti, SR Jugoslavija

Godina	Broj zaposlenih lica (u hilj)	Broj nezaposlenih lica (u hilj)	Broj zaposlenih (lančani indeksi)	Broj nezaposlenih (lančani indeksi)	Stopa nezaposlenosti (u %)
1989	2790	607			17,9
1990	2707	663	97,0	109,2	19,7
1991	2625	714	97,0	107,7	21,4
1992	2536	748	96,6	104,8	22,8
1993	2464	739	97,2	98,2	23,1
1994	2414	726	98,0	98,2	23,1
1995	2379	775	98,6	106,8	24,6
1996	2363	819	99,3	105,7	25,7

Izvor : Izveštaj o humanom razvoju Jugoslavija 1997, neobjavljeni podaci

Pošto su podaci o iseljenim stručnjacima nepouzdana, procene malobrojne, a sprovedena istraživanja se odnose samo na onaj deo visokoobrazovanih stručnjaka koji se bavi naučno-istraživačkim radom (na osnovu čega se ne može zaključiti kako se ponašala ukupna

visokoobrazovana populacija), ukazujem na neke podatke i karakteristike zaposlenosti u našoj zemlji, koji na indirektan način doprinose sagledavanju posmatranog problema.

U prikazanom osmogodišnjem periodu od 1989. do 1996. godine broj zaposlenih radnika u SR Jugoslaviji opao je za 427000, a broj lica koja traže zaposlenje povećao se za samo 212000. Ako pretpostavimo da se dinamika penzionisanja u posmatranom periodu nije menjala i uzmemo u obzir činjenicu da je u izvesnoj meri opadala dinamika zapošljavanja i da je pojedinih godina mortalitet ove kategorije bio povišen, ipak možemo da jedan deo od ukupno 215000 zaposlenih radnika (koji to više nisu) smatramo emigrantima.

Indikativni su podaci koji pokazuju da pojedinih godina (1993. i 1994) opada broj nezaposlenih, kao i da ukupno povećanje nezaposlenosti ne prati intenzitet smanjenja zaposlenih, a pri tom se nezaposlenima preko Zavoda za tržište rada obezbeđuje zdravstvena zaštita i naknada za prevoz, kao i materijalna naknada za porodilje, naknada za nezaposlene u prva tri meseca posle gubitka posla i materijalno obezbeđenje porodice čiji je iznos pojedinih od posmatranih godina bio na nivou prosečnog ličnog dohotka - dakle mnoge pogodnosti - pa ne vidim razloge iz kojih bi ljudi koji su ostali bez posla od njih odustali. Pretpostavljam čak da dobar deo radnika zaposlenih u privatnom sektoru "na crno" preko Zavoda za tržište rada obezbeđuju svoju zdravstvenu zaštitu.

Analizirajući naše tržište radne snage SRJ, Gordana Matković (1996:45) procenjuje da je čak jedna trećina od ukupnog broja zaposlenih "višak", dok je 600000 lica angažovano u sivoj ekonomiji, što, po autorki, predstavlja očigledan dokaz nefunkcionisanja tržišta rada. A među onima koji su angažovani u sivoj ekonomiji zapravo je nemoguće odrediti učešće nezaposlenih, onih koji se nalaze na plaćenim odsustvima i zaposlenih.

Pri tom se stopa nezaposlenosti permanentno uvećavala i sa visokog nivoa od 17,9% 1989. porasla na još viši nivo - 25,7% 1996. godine.

Obrazovna struktura nezaposlenih u posmatranom osmogodišnjem periodu neznatno je izmenjena i 1996. godine izgleda ovako: NKV 35,4%, PKV i sa nižom stručnom spremom 6,6%, KV i VKV 21,6%,

30,6% srednje obrazovanih, 3% višeg i 3,4% visokog obrazovanja.

U strukturi nezaposlenih prema godinama starosti za našu zemlju karakteristično je visoko učešće mladih ljudi. Međutim, "poslednjih godina zapaža se smanjenje učešća mladih do trideset godina starosti. Tako je ovo učešće smanjeno od 74,4% u 1989. na 58,7% u 1996. godini. Ako se ima u vidu da je u periodu od 1989. do 1996. ostvarena tendencija permanentnog, ali blagog smanjenja ukupnog broja zaposlenih i da je prikrivena nezaposlenost veoma visoka, navedeno smanjenje udela mladih u ukupnom broju nezaposlenih je delimično rezultat njihovog odlaska iz zemlje radi zaposlenja." (Matković i drugi, 1997)

Ne ulazeći u razmatranje problematike položaja samih zaposlenih navešću, samo ilustracije radi, da je u pomenutom sociološkom istraživanju (Bolčić, 1995) 2/3 ispitanih koji razmišljaju o odlasku u inostranstvo odgovorilo da se "u ovoj zemlji još dugo neće moći normalno živeti od vlastitog rada" i "u inostranstvu se lakše može ostvariti željeni standard".

Posmatrajmo sada kako se kretao broj zaposlenih lica sa visokom i višom školskom spremom 1985, 1988. i 1993. godine.

Tabela 6
Zaposleni visokog i višeg stručnog obrazovanja, Republika Srbija

Godina	Svega	Doktori	Magistri	Visoko obrazovani	Viša stručna sprema
1985	195802	6053	5973	183776	145972
1988	217577	7267	8164	202146	160011
1993	199742	7167	6736	185839	138471

Izvor : RZS, Statistički godišnjak 1986. i 1989. i RZS, 1994. neobjavljeni podaci

Očigledno je da se u trogodišnjem periodu, od 1985. do 1988. godine, povećao broj lica u svakoj od posmatranih kategorija, kao i da se taj broj smanjuje u narednom petogodišnjem periodu u svim kategorijama. Ukupan broj zaposlenih osoba sa visokom stručnom spremom smanjio se

od 1988. do 1993. godine za 17835, a sa višom školom za 21540.

Naravno, svi podaci koje sam do sada navela u nameri da podstaknem na razmišljanje o mogućim razmerama visokostručne emigracije odnose se samo na zaposlene radnike. Nema implikacija o emigraciji nezaposlenih stručnjaka, kao i onih koji su otišli odmah posle diplomiranja.

Svaki pokušaj sagledavanja razmera ove pojave je krajnje nezahvalan, ali mislim da ovu temu zbog toga ne bi trebalo zapostavljati, ni posmatrati samo s kvantitativnog aspekta. Naša stvarnost je danas tako ogoljena, tako svedena na najprostije činjenice materijalnog i duhovnog preživljavanja, neprekidnog i mučnog osmišljavanja, da se neke stvari veoma čisto i jasno sagledavaju. I bez puno sociološke imaginacije pojava "snižavanja kvaliteta ljudskog potencijala" gotovo da je vidljiva "golim okom" svuda oko nas. Želim samo da ukažem na prostu činjenicu "ličnog iskustva" da svako od nas poznaje priličan broj ljudi - kolega, poznanika, prijatelja, komšija, rođaka, školskih drugova - koji više nisu deo našeg socijalnog okruženja, čije nam prisustvo nedostaje, zbog kojih smo još siromašniji. Ako se još pri tom prisetimo kojeg su obrazovanja i starosti, onda migracija (mladih) stručnjaka za nas ne može biti nepoznanica. Čak, nepostojanje tačnih podataka o njima je samo po sebi "indikativna sociološka činjenica" (Blagojević, 1995:43).

Zapravo se sa problemom odliva stručnjaka otvara čitav niz pitanja o njihovom položaju, pored ostalih i:

- koliko materijalni i organizacijski uslovi rada kao i ekonomski uslovi života naših naučnika sputavaju njihov stvaralački potencijal, u kojoj meri se oni iscrpljuju rutinskim i administrativnim poslovima, kao i egzistencijalnim problemima;

- koliko je visokoobrazovanih stručnjaka koji se ne bave svojom profesijom, jer ne mogu da se zaposle u struci;

- kako su i koliko "iskorišćeni" naši visokoobrazovani kadrovi, čak i kada su zaposleni u struci, odnosno, u kojoj meri se oni bave poslovima ispod svojih mogućnosti, obrazovanja i stečenih znanja u visokoškolskim ustanovama, u kojoj meri oni obavljaju poslove za koje je dovoljno srednjoškolsko obrazovanje, pa se, samim tim, i njihovo visokoškolsko

obrazovanje može smatrati gubitkom za društvenu zajednicu;

- koliko je nezaposlenih visokoobrazovanih stručnjaka;
- koliko je "viška zaposlenih" stručnjaka;
- kakav je efekat "uravnilovke" na kvalitet rada naših stručnjaka;
- kakva je njihova stambena situacija (kada 52% istraživača u naučnim institucijama, koji imaju nameru da odu u inostranstvo, nema rešeno stambeno pitanje (Grečić, 1996) i tako dalje.

Zaključak

Posmatrati migracije samo iz ugla nacionalne štete i nacionalnog gubitka - usko je i nepotpuno gledište. U jednom svom članku u kome, pored ostalog, pokušava da odgovori na pitanje našeg navodnog gubljenja i iščezavanja u svetu, Mirjana Morokvašić (1991:187) kaže: "Moja je teza da o iščezavanju može biti govora samo onda ako smatramo da se sve ono što čini nacionalni i kulturni identitet prenosi s kolena na koleno kao nepokretno i nepromenljivo nasleđe. Naravno da postoje ljudi koji tako i vide sebe, samo kao produžetke svojih predaka; pribegavaju onome što im je jedino i moguće, a to je folklorizacija identiteta, dakle svodenje na skućeni okvir, na nekoliko simbola i lokal patriotizam. Ostale, a to je većina, smatraju izgubljenima. Ta masa "izgubljenih i nevidljivih", međutim, ta tiha većina, transformiše i sredinu i sebe time što i dalje upija, dalje se seli i transformiše."

Za sveobuhvatnu analizu fenomena emigracije stručnjaka, najfunkcionalnija je njegova segmentacija na tri osnovna nivoa: individualni, nacionalni i svetski. Najsazetije, prednosti intelektualnih migracija na svakom od ovih nivoa bile bi sledeće. Na individualnom nivou, najosnovnije prednosti su: otvaranje novih mogućnosti za potpunije profesionalno ostvarenje, za razvijanje sopstvenog intelektualnog potencijala, kao i za unapređenje kvaliteta života pojedinca i njegove porodice. Prednosti ili "prednosti" na nacionalnom nivou su sledeće: smanjenje nezaposlenosti najobrazovanijih, pa mladi nisu obeshrabreni

da se posle završetka srednje škole upisuju na fakultete i, s druge strane, smanjenje socijalne napetosti i "razvodnjavanje" onog društvenog sloja koji je najprogresivniji i u kome leži najveći potencijal društvenog preobražaja. Što se tiče svetskog nivoa, to je unapređenje svih naučnih disciplina, jer se "pravi ljudi nalaze na pravom mestu", naučni potencijal se razvija u najboljim "tehničkim" uslovima, kao i u pogodnijoj opštijoj socijalnoj klimi (gde uslovi života stimulatивно deluju na profesionalni razvoj). Kada migracije posmatramo kao univerzalan fenomen, koji je višestruko doprineo razvoju ljudskog društva, onda u tom smislu i sa gledišta opšteg dobra migracije naučnika možemo smatrati pozitivnom pojavom koja koristi progresu čovečanstva.

Cilj ovog rada je doprinos afirmaciji problematike egzodusa stručnjaka kod nas, ali i pokušaj "osvetljavanja" ovog problema iz drugog ugla - koji pridaje odgovarajući značaj individualnom izboru, samorealizaciji i univerzalnemu ljudskom pravu da se živi i radi lakše, bolje i kvalitetnije. Kod nas se ovaj problem posmatra uglavom iz perspektive društvenog gubitka i osiromašenja (što je evidentno i čije su razmere i posledice nesagledive), a zanemaruje se značaj i legitimitet individualnog prava na lični uspeh. Pri tom je očigledna "društvena nemogućnost" da na odgovarajući način iskoristi postojeće stručne kapacitete. Ako je jedno društvo opterećeno ne samo nezaposlenošću, već i podzaposlenošću, neadekvatnom zaposlenošću visokoobrazovanih stručnjaka, pa i samih naučnih radnika, onda o velikim društvenim gubicima možemo govoriti ne samo kada su u pitanju visokoobrazovani emigranti, već i visokoobrazovani građani ove zemlje. Tako poseban i svojevrsan "odliv mozgova" postoji i unutar naše zemlje i ogleda se u propadanju postojećeg stručnog kapaciteta.

Danas se kao posledica našeg društvenog, ekonomskog i kulturnog osiromašenja javljaju nepovoljni demografski procesi koji na specifičan način povratno deluju i zatvaraju jedan, po našu zajednicu, veoma nepovoljan ciklus. Pokušaji prevazilaženja problema emigracije uopšte, a posebno mlađih i stručnih kadrova, veoma podsećaju na pokušaje rešavanja problema negativnog prirodnog priraštaja u centralnoj Srbiji i Vojvodini, a ti se problemi, sami po sebi, izdvojeno iz socioekonomskog tla na kome nastaju, ne mogu rešavati, pa čak ni ublažavati. Naime, kao što je i nerađanje odgovor žena na društvena ograničenja i ima karakter

društvene prinude (Blagojević, 1996), tako je i emigracija posledica tog uzroka. Ono što karakteriše našu sadašnju društvenu, ekonomsku, političku, kulturnu situaciju rečju se može nazvati - nestabilnost - i dok se ta složena i teška prepreka ne otkloni, male su šanse za povratak naših stručnjaka.

Čitav kompleks veoma ozbiljnih teškoća i dilema sa kojima se suočavaju ljudi pre donošenja odluke da odu, u toku procesa donošenja takve odluke i prilikom same njene realizacije dovode do toga da se na individualnom planu u sociopsihološkom smislu "skupo plaća" odvajanje od svoje zemlje, rođaka, roditelja, prijatelja. Zato se povratak stručnjaka, a naročito onih vrhunskih, ne može očekivati bez ukupnog pozitivnog društvenog preobražaja.

Literatura

- BLAGOJEVIĆ, Marina (1995). "Demografska slika Srbije 90-tih: dihotomija i stagnacija", u: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, (ISI: Beograd)
- BLAGOJEVIĆ, Marina (1996). "Roditeljstvo kao smisao", *Socijalna misao*, br. 9-10 (Beograd)
- BOLČIĆ, Silvano(1995). "Izmenjena sfera rada" u: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, (ISI: Beograd)
- BREZNIK, Dušan (1988). *Demografija*, (Beograd: Naučna knjiga).
- BREZNIK, Dušan (1991). *Stanovništvo Jugoslavije*, (Beograd: Chronos).
- GOLUB, Branka (1989). "Položaj istraživača emigranata u socijalnom sistemu znanosti u nas", *Revija za sociologiju* br. 1-2, (Zagreb).
- GREČIĆ, Vladimir (1992). "Ekonomski aspekti egzodusa naučnika i visokoobrazovanih kadrova", *Ekonomski zbornik* knj. IX, (Beograd: SANU).

- GREČIĆ, Vladimir (1994). "Ubrzani odliv stručnjaka kao posledica sankcija", u: *Sankcije-uzroci, legitimitet, legalitet i posledice*, knj. LXXVI, (Beograd: SANU).
- GREČIĆ, Vladimir (1995). "Usporavanje odliva mozgova u inostranstvo i intenziviranje saradnje sa iseljenim stručnjacima - bitni elementi razvojne politike", u: *Jugoslovenski ekonomisti o aktuelnim problemima razvojne politike u Jugoslaviji*, (Beograd: SEJ-NDEJ).
- LUKIĆ, Radomir i drugi (1982). *Sociološki leksikon* (Beograd: Savremena administracija).
- GREČIĆ, Vladimir i drugi (1992). "Problemi migracije naučnih i tehničkih kadrova". *Ekonomski zbornik* knj. IX, (Beograd: SANU).
- GREČIĆ, Vladimir i drugi (1996). *Migracije visokostručnih kadrova i naučnika iz SR Jugoslavije*, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Institut "Mihajlo Pupin", Institut za međunarodnu politiku i privredu, (Beograd).
- MATKOVIĆ, Gordana i drugi (1996). *Izveštaj o humanom razvoju Jugoslavija 1996*, (Beograd: Ekonomski institut).
- MATKOVIĆ, Gordana i drugi (1997). *Izveštaj o humanom razvoju Jugoslavija 1996*, neobjavljena studija (Beograd: Ekonomski institut).
- MARJANOVIĆ, Miloš (1995). "Gastajbajtersko selo", *Glasnik Etnografskog instituta*, knj. XLIV, (Beograd: SANU).
- MATKOVIĆ, Gordana, (1996). "Neki teorijski aspekti statistike zaposlenosti; Statistika zaposlenosti - stvarnost ili fikcija", *Statističar*, br. 19, (Beograd).
- MOROKVAŠIĆ, Mirjana, (1991). "Od gastajbajtera do iseljenika. Strategija integracije ili kako se gubimo u svetu", *Sociologija* br. 1-2, (Beograd).
- PETKOVIĆ, Ivana, (1994). *Migracije visokostručne radne snage sa posebnim osvrtom na Srbiju - ranije i novije tendencije*, diplomski rad odbranjen na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta, (Beograd).
- PETROVIĆ, Ruža, (1986). *Uvod u demografiju - autorizovana skripta* Filozofskog fakulteta, (Beograd).
- PRPIĆ, Katarina, (1989). "Odliv mozgova: Motivi vanjskih migracija znanstvenika", *Revija za sociologiju* br. 1-2, (Zagreb).

- RADOVANOVIĆ, Milovan, (1989). "Ljudske migracije kao komponenta i činilac društveno-istorijskog i geografskog procesa", *Glasnik Srpskog geografskog društva*, sveska LXIX/1, (Beograd).
- RAJIĆ, Ljubomir, (1992). "Jugosloveni u Švedskoj ili Jugošvedi", *Sociologija* br.3, (Beograd).
- RZS, (1983). Dokumentacioni materijal Republičkog zavoda za statistiku Srbije, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981, konačni rezultati, (Beograd).
- RZS, (1993). Dokumentacioni materijali Republičkog zavoda za statistiku Srbije, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991, konačni rezultati, (Beograd).
- RZS, (1994). Dokumentacioni materijali Republičkog zavoda za statistiku Srbije, neobjavljeni podaci, (Beograd).
- RZS, (1995). Saopštenje 24, Društveno-ekonomska kretanja u 1994, Republički zavod za statistiku Srbije, (Beograd).
- SZS, (1971). Statistički bilten br. 679, Lica na privremenom radu u inostranstvu prema popisu stanovništva i stanova 1971, Savezni zavod za statistiku, (Beograd).
- RZS, (1986). Statistički godišnjak SR Srbije, Republički zavod za statistiku Srbije, (Beograd).
- RZS, (1989). Statistički godišnjak SR Srbije, Republički zavod za statistiku Srbije, (Beograd).
- UNESCO, ROSTE, (1990), *Report of the Working Party on "Brain Drain Issues in Europe"*, (Lisbon, Portugal).

Slavica Komatina

Odliv stručnjaka iz Jugoslavije

Rezime

Egzodus stručnjaka, poznatiji kao "odliv mozgova", predstavlja masovne migracije visokostručne radne snage koja se iseljava iz nerazvijenih u razvijene zemlje u potrazi za boljim uslovima života i rada. Ova pojava postaje izražena sredinom šezdesetih godina, kada počinje masovno migriranje stručnjaka iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje, a taj proces vremenom intenzivira, obuhvata sve veći broj zemalja i u njemu učestvuju sve više ljudi.

Odliv stručnjaka iz Jugoslavije poslednjih godina poprima dramatične razmere, zajedno sa burnim društvenim previranjima na našem tlu. Uprkos tome, veoma je mali broj autora koji se bavi ovim problemom, pre svega zbog nedostatka elementarnih izvora informacija. Proučavanje problematike spoljnih migracija, a naročito migracija radne snage (kako u SFRJ, tako i u SRJ) oduvek se zasnivalo na procenama autoriteta, jer javnosti nikada nisu bili dostupni tačni podaci o broju i strukturi iseljenih.

Pored nepotpune statističke evidencije, u radu su izneti rezultati malobrojnih i uglavnom parcijalnih istraživanja ove pojave, kao i neke procene. Iznošenjem karakteristika zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti u našoj zemlji na indirektan način se ukazuje na eventualne razmere emigriranja stručnjaka.

Pošto se iseljavanje naučnika i stručnjaka iz naše zemlje uglavnom posmatra iz perspektive društvenog gubitka (koji je neosporan), u ovom radu je načinjen pokušaj da se ukaže na zanemareni značaj i legitimitet individualnog prava na lični uspeh.

Jugoslovensko društvo je danas opterećeno ne samo otvorenim, već i prikrivenom nezaposlenošću, kao i neadekvatnom zaposlenošću visokoobrazovanih stručnjaka, pa o velikim društvenim gubicima možemo govoriti i u odnosu na visokoobrazovane građane naše zemlje. U situaciji veoma teške društvene krize, u Jugoslaviji postoje dva nivoa "odliva mozgova": jedan se ogleda u emigraciji stručnjaka, a drugi u propadanju postojećih stručnih potencijala.

Ključne reči: *odliv mozgova, intelektualne migracije, visokoobrazovani emigranti*

Slavica Komatina

Exodus of Trained Professional Personnel from Yugoslavia

S u m m a r y

Exodus of trained professional personnel, better known as "brain drain," represents a mass migration of highly qualified workers and intellectuals from under developed to the developed countries in search of greater opportunity in life and work. This phenomenon became prominent in the mid 60s with mass migration of trained professional personnel from developing to the developed countries. The process has gained in intensity over time comprising a growing number of countries and involving an increasing number of people.

With vigorous social changes taking place throughout the country in recent years, the exodus of qualified labor from Yugoslavia has gained dramatic proportions. Notwithstanding the above, very few authors engage in analyzing this issue primarily because of the shortage of elementary sources of information. A study of external migration, especially migration of labor force (both in the SFRY and the SRY), has always had to be based on estimates as the public has never had an access to precise data on the number and composition of emigrants.

In addition to poor statistical records, this paper also displays the results of few and mostly partial studies of the phenomena as well as some estimates. Data on employment and unemployment in the country can also be used to indirectly determine the scope of emigration of skilled labor.

Since emigration of scientists and highly skilled workers and intellectuals from our country is regarded primarily as a social loss (which is undeniable), an effort has been made in this paper to point to the undermined significance and the legitimacy of an individual's right to personal attainment.

Yugoslav society is currently burdened not only by open but also by hidden unemployment as well as by inadequate employment of the highly skilled professional personnel. Thus, when speaking of the great social loss, we may also relate it to the country's skilled professional personnel. With a severe social crisis pervading the country, the "brain drain" is manifested at two levels: as emigration of skilled labor and as a deterioration of the available skilled labor potentials.

Key words: *brain drain, migrations of intellectuals, highly qualified emigrants*